

A BÖJTI FEGYELEM ÉS A KÖZÖSSÉGTUDAT*

A böjt a hívő ember számára a testi-lelki megtisztulás, önmegtartóztatás és bűnbánat ideje: felkészülés az Istennel való találkozásra. Más böjti fegyelem jellemzi azonban a keleti és a nyugati kereszténységet, sőt, a középkori nyugati világon belül is felfigyelhetünk különbségekre a böjt tekintetében. A böjti gyakorlat a középkorban nemcsak egyes térségekre, hanem politikai egységekre is jellemző lehetett: összefoghatta egy ország lakosságát, és megkülönböztette őket másoktól. Cikkem első részében Roman Michałowski, lengyel történész ide vonatkozó elméletét ismertetem meg a magyar olvasóval.¹ Michałowski egyik tanulmányában sajátos lengyelországi böjti szokást elemez, mely hasonló tartalmú magyar törvénnyel is összevethető. Cikkem további részében Galeotto Marzio-nak a magyarok böjti fegyelmeivel kapcsolatos, rejtélyes soraira térek ki. Lássuk, milyen hatással lehet a böjt az önazonosság és idegenfelfogás kialakítására! A kérdés vizsgálata a nagyböjt történetének rövid áttekintésére is alkalmas ad.

NÉMET KRÓNIKÁS A LENGYELEK BÖJTJÉRŐL

A lengyelek sajátos böjti szokásáról a legkorábbi forrás egy szászországi püspöknek, Merseburgi Thietmarnak (975–1018) a krónikája. Thietmar 1012 és 1018 közt alkotott. A szász királyok és a merseburgi püspökség történetét törekedett megírni. Műve a magyar történelemnek is fontos forrása, hisz Thietmar jegyezte fel Waic nevét, megemlékezett a pannóniai király (Szent István) kegyességéről és szüleinek jelleméről. A krónikás püspök szász volt, hű embere II. Henrik német királynak (1002–1024, 1014-től császár), aki újraalapította a korábban megszüntetett merseburgi püspökséget. II. Henrik három ízben is viselt háborút a lengyel fejedelem, Vitéz Boleszláv (Boleszló) (992–1025) ellen. Boleszláv csapatai német területre is betörték. Érthető, hogy Thietmar zömében ellenszenves képet fest Boleszlávról és a lengyelekről. Leírja zord szokásaikat, a törvények szigorúságát azonban helyesli. Állítása szerint a lengyeleket úgy kell kormányozni, mint a marhacsordát és a csökönyös szamarat. Az egyik szigorú szokás, amit Thietmar leír, a böjttel kapcsolatos. Eszerint *Septuagesima* után

---

*A tanulmány a Magyar Ösztöndíj Bizottság és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült. Jelen tanulmány javított és bővített változata az alábbi munkámnak: A böjti fegyelem és a közösségtudat. Szeged: A város folyóirata. 2011. dec. 23. évf. 12. sz. 16–19. Az említett cikk 2013-ban megvédett PhD-értekezésembe, valamint az értekezés alapján megjelent, alábbi könyvembe is beépült: Mi és ők: Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján, Szeged, Belvedere Meridionale, 2014. 203–205.

¹ Michałowski, 2004. 5-50.; Uő. 2002. 5-40. Rövid összefoglalását lásd még Michałowski, 2006. 51-72.

tilos húst enni. Aki mégis húst eszik, annak kiverik a fogát.² Az olvasóban felmerülhet a kérdés: mikor van az a Septuagesima? Mikortól kellett kezdeni a húsvét előtti böjtöt? Keressünk először választ erre a kérdésre.

BÖJTI FEGYELEM FEJLŐDÉSE A KERESZTÉNY VILÁGBAN

Septuagesima jelentése hetvenedik. A húsvét előtti kilencedik vasárnapot nevezik így. Talányos kérdés, miért nevezték ezt a vasárnapot „hetvenedik”-nek, hiszen a húsvéttól nem hetven nap választja el.³ Mikor kezdődik azonban a húsvét előtti böjt?

A kezdeti időszakban a húsvét előtti böjt hosszúsága még nem volt meghatározva. Kr. u. 190 körül Szent Ireneus állítólag úgy nyilatkozott, hogy egyesek szerint egy napot, mások szerint kettőt, ismét mások szerint több napot kell böjtölni húsvét előtt. (Eusebiosz Egyháztörténete szerint mondta ezt Ireneus.) Kialakult az a rend, hogy a húsvét előtti hét – a nagyhét – legyen a böjt ideje. A 4. században elterjedt a húsvét előtti hosszabb böjt szokása. Megjelent a harminchat és a negyven napos böjti fegyelem. A negyven napos böjtöt indokolja, hogy Krisztus negyven napig böjtölt a pusztában nyilvános fellépése előtt. Az Ószövetségben is többször találkozunk a negyvenes számmal, mint a bűnbánat idejével. Negyven napig tartott a vízözön, negyven napig várt Mózes a törvényre, negyven évig vándorolt a választott nép a pusztában, mielőtt eljutott volna az ígért földjére, negyven napig böjtölt Illés próféta, és negyven napos böjtre szólította fel Jónás próféta is Ninive lakóit. Mindez arra biztat, hogy a húsvét előtti böjt negyven napig tartson.⁴

Mi indokolhatta a 36 napos böjtöt? Ezzel a kérdéssel foglalkozik a 4-5 századi hittudós, Johannes Cassianus párbeszédese művében, Az Atyák beszélgetéseiben. Felveti a kérdést, miért van az, hogy hat hét, illetve máshol hét hét a böjt, a vasárnapok, szombatok kihagyásával azonban nem jön ki a 40 nap. Cassianus arra figyelmeztet, hogy az év napjaiból tizedet kell adni az Istennek: ez 36 és fél napot jelent. A húsvét előtt tehát bizonyos helyeken hét hetet töltenek böjttel, ebbe nem számít bele a szombat és a vasárnap. Így 35 napot kapunk. Ha ehhez hozzászámítjuk a húsvétvasárnap előtti szombatot és húsvét hajnalát, megkapjuk az év napjainak egytizedét.⁵ A böjti időszakba

---

2 Thietmari Merseburgensis episcopi, Chronicon = Thietmar von Merseburg, *Chronik. Neu übertragen und erleuchtet von Werner Trillmich*. Darmstadt, 1974. VIII. 2. „Et quicumque post LXX. carnem manducasse invenitur, abscisis dentibus graviter punitur” (*Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. Herausgegeben von Robert Holtzmann*. Berlin 1935. München 1996. 495. <http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/vorrede.html>)

3 Lásd lentebb, valamint: Radó, 1998. <http://www.szekesegyhaz-kaposvar.hu/nagybojt.htm>

4 Hall – Crehan, 1983. 50-51.; Eusebius: *Church History* 5, 24, 12. <http://www.newadvent.org/fathers/250105.htm> (Utolsó megtekintés 2019.01.09.); Michałowski, 2004. 11.; Magyar Katolikus Püspöki Konferencia: Hamvazószerdával elkezdődik a húsvéti készüllet. <http://uj.katolikus.hu/cikk.php?h=1606> (Utolsó megtekintés 2019.01.09.); Teremtés 7:17. Kivonulás 24:12. 18. Számok 14:33-34. 1 Királyok, 19: 8. Jónás 3. Máté: 4, 1-2. Lukács 4:1-2. In: *Biblia*, 1976.; Komáromi, 2013. 121–122.

5 John Cassian: Conference 21: 24. 25. cap. <http://www.newadvent.org/fathers/350821.htm> (Utolsó megtekintés 2019.01.19.); Johannis Cassiani abbatiss Massiliensis Collationum XXIV. In: *Johannis Cassiani*

nem számolták bele a vasárnapot, hisz az Krisztus feltámadásának ünnepe. Keleten a szombatot sem számították, hisz Isten szombaton pihent meg a világ teremtése után. Rómában I. Nagy Szent Gergely (590–604) pápa idején a húsvét előtti 6 hetes böjt volt a szokás. A vasárnapokat nem számítva ez szintén 36 napot tett ki.⁶

Nyugaton 700 körül honosodhatott meg az a szokás, hogy hamvazószerdán kezdődik a böjt.⁷ Ez húsvét előtt negyven napos böjtöt jelent a vasárnapokat – a feltámadás ünnepét – nem számítva. A húsvét előtti negyvenedik nap – ha a vasárnapokat nem számítjuk, – szerdára esik. Ez a nap a hamvazószerda. A negyven napos böjt neve a Quadragesima (negyvenedik). A böjti időszakot megelőző három vasárnapnak ugyancsak külön neve van: Quinquagesima, Sexagesima, Septuagesima. Mi lehet ezeknek a böjt előtti vasárnapoknak az eredete?

Quinquagesima (ötvenedik) vasárnapjának a húsvét előtti 7. vasárnapot nevezték. Kiemelt szerepét magyarázhatja, hogy ha a nagypénteket és nagyszombatot, valamint a vasárnapokat nem számítjuk, a húsvét előtti 7. vasárnapig éppen 40 nap telik el. A 6. században megjelent a Sexagesima (hatvanadik) fogalma is: ez volt a neve a húsvét előtti 8. vasárnapnak. Amennyiben a szombatokat sem számítjuk a böjti időszakhoz, a húsvét vasárnapja előtti 8. vasárnapig számolhatunk a 40 napos időszakokkal. A 7. században megjelent a Septuagesima.⁸ Létezett olyan magyarázat, hogy ha valaki a vasárnapok és szombatok mellett a csütörtököket sem számítja a böjthöz, akkor Septuagesima és húsvét között telik el 40 nap. A 9. századi hittudós, Metz Amalarius ötletes értelmezést fűz a Septuagesimához. Megállapítja, hogy a húsvét előtti 9. vasárnaptól a húsvét utáni vasárnapig hetven nap telik el. Értelmezése szerint a hetven nap jelképezi a zsidók 70 évig tartó babiloni fogságát. Ahogy a választott nép hazatérhetett Jeruzsálembe, úgy térhet meg a hívő ember örök hazájába, a Mennyei Jeruzsálembe.⁹

A 9. században azzal az elvvel is találkozunk, hogy a Septuagesima után nem szól az Alleluja és Gloria imádság. A 10-11. század fordulóján azonban komolyabb megszorításokkal is találkozunk. Septuagesima vasárnapja után – tehát már hamvazószerda előtt – tiltották pl. a házasságkötést és az istenítelet tartását (Aacheni zsinat 992, Enham 1009, Seligenstadt 1023, Wormsi Burchard Dekrétuma).¹⁰ A húsevést azonban csak hamvazószerdától tiltották. Voltak olyan jámbor emberek, akik már a hetvened-vasárnaptól megtartóztatták magukat a hústól: Thietmartól tudjuk, hogy II. Henrik király a Septuagesimával már felhagyott a húsevással.¹¹ A kánon azonban ezt nem tette kötelezővé. Ezzel szemben Thietmar püspök szerint a lengyeleknél tilos húst enni Septuagesima után.

opera omnia, Patrologiae cursus completus. vol. 49. Accurante J-P. Migne, Paris 1846. 21. coll. 14. cap. 1200-1201. o.; Szalágyi, 1800. 192-193.

⁶ Hall – Crehan, 1983. 51.

⁷ Hall – Crehan, 1983. 51-52.

⁸ Michałowski, 2004. 11.

⁹ Michałowski, 2004. 17; Talley, 1986. 220.

¹⁰ Michałowski, 2004. 29-30.

¹¹ Thietmar VII. 2. (Holtzmann kiadásában 462. o.); Michałowski, 2004. 31.

KORAI BÖJT A KÖZÉPKORI LENGYELEKNÉL ÉS MAGYAROKNÁL

Itt térhetünk rá Michałowski elméletére. A lengyel történész a következő lehetőséget veti fel: Vitéz Boleszláv azért hozta ezt a törvényt, hogy soknemzetiségű birodalmát ezáltal egységessé tegye. Az azonos böjti fegyelem összefogja a népet, és megkülönbözteti őket másoktól. Saját népe ugyanakkor a szigorúbb fegyelem révén vallásosabbnak is tűnik fel másoknál. Mieszko és Vitéz Boleszláv idején különböző népeket magába foglaló birodalom jött létre az Odera és a Visztula között. Mieszko és utódja, Vitéz Boleszláv különféle eszközökkel igyekeztek összefogni birodalmukat. Régészeti adatokkal igazolható, hogy népeket telepítettek át a fennhatóságuk alá tartozó távolabbi térségből uralmuk központi részébe, Gniezno és Poznań környékére.¹² A korabeli lengyel állam neve, a Polan szó is az ezredforduló idején jelenik meg a forrásokban.¹³ Elképzelhető, hogy a névválasztással is a soknemzetiségű államot akarták összefogni: olyan nevet választottak, amely az állam egyik népcsoportjához sem kötődik szorosabban, így mindenki egyformán magáénak érezheti.¹⁴ Michałowski elmélete alapján elképzelhető, hogy a nyugati rendtől eltérő böjti fegyelem is azt a célt szolgáltatta, hogy összefogja Boleszláv államának népeit.

A sajátos böjti fegyelem meglétéről Szent Adalbert 12. századi legendája is tájékoztat. A legenda szerint, amikor Adalbert Lengyelországban járt, kinevették őt szokatlan öltözete és beszéde miatt. A büntetés nem maradt el: akik a szentet kinevették, megnémultak. Később visszanyerték beszédképességüket, és arra kérték a szentet, szabjon ki rájuk vezeklést. Adalbert arra utasította őket, hogy böjtöljenek hosszabb ideig, mint ahogy ez másutt szokás: tartson a böjtjük húsvét előtt 9 héten keresztül.¹⁵

Lengyelországban 1248-ig érvényben maradt a Septuagesimától kezdődő hústilalom. 1248-ban Boroszlóban (Wrocław) zsinatot tartott a pápai legátus, Jacques Pantaléon. A lengyelországi német telepések panasszal fordultak hozzá. A püspökök ugyanis kiközösítés terhe mellett rá akarták őket kényszeríteni a Septuagesimától tartó, kilenc hetes hústilalomra, mivel ez az ottani szokás. A pápai legátus végül úgy rendelkezett, hogy nem kötelező a Septuagesimától kezdődő húsmegvonás.¹⁶

Felmerülhet az a gondolat is, hogy a bizánci böjti fegyelem lehetett hatással a lengyelekre. A bizánci gyakorlatban azonban nem a húsvét előtti kilencedik, hanem a 8.

12 Michałowski, 2004. 48. A témában és szakirodalmakban nyújtott tájékoztatásért köszönet Martin Wihoda professzornak. Lásd: Kurnatowski, 2000. 329-350. Kurnatowski térképeken szemléltette, hogy Lengyelország központi része a 7-8. században viszonylag gyéren lakott térség, 1000 körülre lényegesen megnövekedett a térség lakossága. Ez aligha magyarázható a természetes szaporulattal, inkább betelepítésre gondolhatunk.

13 Lübke, 2004. 279-288.

14 Köszönet Martin Wihodának, aki ezt az elméletet közölte velem. Michałowski, 2004. 47-50.

15 Michałowski, 2004. 7-8.; Jerzy Wyrozumski a *Miracula Sancti Adalberti* kapcsán említi, hogy a boroszlói zsinat enyhít annak a böjtnek a szigorán, melyet Adalbert emlékére hoztak. Ez a legenda 1247 után és 1295 előtt keletkezett. *Szent Adalbert élete*. Szent Adalbert porosz legendája magyarul és latinul, Jerzy Wyrozumski bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. 17.

16 Michałowski, 2004. 8-9.

vasárnapon hagyták el a húst.¹⁷ A húsvét előtti böjt ideje a keletiekénél összesen 10 hét. Első vasárnap a Vámos és Farizeus Vasárnapja, ezután még fogyaszthatnak húst. Második a Tékozló Fiú Vasárnapja. A harmadik vasárnap hagyják el a húsevést – tehát a nyugati rítus szerinti hatvanadvasárnapon (Sexagesima). A következő vasárnaptól már tejet, tojást sem ehetnek – ez a Vajhagyó Vasárnap.¹⁸

Térjünk vissza a lengyelek böjtjéről szóló legkorábbi forrásra, Thietmar krónikájára. Az általa leírtakat érdemes némi fenntartással kezelnünk. Fontos figyelembe vennünk, hogy Thietmar többnyire ellenszenvesnek mutatja a lengyeleket. A hústilalom megszegőire vonatkozó büntetés leírása után a krónikás megjegyzi, hogy az ilyen eljárás jobban megszilárdítja az Isten törvényét abban a térségben, mint a püspökök böjti utasítása. Azt is hozzáteszi, hogy vannak a lengyeleknél ennél rosszabb szokások is. Véleménye szerint ezek a szokások nem tetszenek sem Istennek, sem a népnek, csak félelmet keltenek. A zord törvények felsorolása azt a célt szolgálja krónikájában, hogy a német uralkodóval ellenséges Vitéz Boleszlávot és népét minél sötétebb színekkel ábrázolja. Azt sem teszi világossá, ki léptette életbe ezeket a szokásokat. Michałowski szerint Vitéz Boleszláv vezethette be ezt a törvényt, valószínűleg 1000 után.¹⁹ Érdemes hozzátenni, hogy a szász püspök a krónika bizonyos pontján pozitívumot is tud írni a lengyelekről: feljegyzi, hogy II. Henrik király a pogány szláv liuticsokkal szövetségben ostromol egy lengyel várost. A várbeliek keresztet állítottak fel a pogányokkal szemben, és remélték, hogy segítségével győzhetnek. A krónikás megjegyzi: „Sohasem hallottam még másokról, akik nagyobb kitartással és bölcsebb körültekintéssel igyekeztek volna védeni magukat.” Végül vissza is verték a király seregét. Thietmar ebben a szövegrészben a keresztény lengyeleket mutatja rokonszenvesebbnek a pogány liuticsokkal szemben.²⁰ A krónikás számára tehát a vallás fontosabb összekötő és elválasztó tényező volt, mit a politika.

Az is figyelemre méltó, hogy az ezredforduló körüli lengyel szokásokat egy német püspök krónikájából ismerjük: lengyel forrás nem őrizte meg őket. Ezzel szemben a korszak magyar törvénykezése, Szent István törvényei fennmaradtak, igaz, a törvénygyűjtemény legkorábbi kézírata a 12. századból való.²¹ István király így rendelkezik a böjtről: „Ha valaki a mindenki által ismert kántorböjtot húst fogyasztva megsér-

17 Michałowski, 2004. 33. 34.

18 A konstantinápolyi egyetemes Patriarchátus Magyarországi Exarchátusának honlapja. <http://www.patriarchatus.hu/boe.html> (Utolsó megtekintés 2019.01.19.); Hamvazószerda. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. IV. kötet. 1998. 570. <http://lexikon.katolikus.hu/H/hamvaz%C3%B3szerda.html> (Utolsó megtekintés 2019.01.19.)

19 Michałowski, 2004. 6. 44-49.; Bak János elképzelhetőnek tartja, hogy a törvény hasonló pogány szokás átvétele lehet. Bak, 2000. 115-124. 117. 8. j.; Michałowski, 2004. 6. 6. j.

20 Thietmar, liber VII., cap. 59-60., 63. „Numquam audivi aliquos, qui meliori patientia ac prudentiori consilio se umquam defendere niterentur.” (A latin idézet magyar fordításához Trillmich német fordítását.); Halmágyi, 2014, 50.

21 Font, 2005. 62.

tené, egy hétig elzárva böjtöljön.”²² Továbbá: „Ha valaki az egész kereszténység által megtartott pénteken húst fogyasztana, egy hétig fénytől elzárva böjtöljön.”²³ István törvénye mindenképp emberségesebb, mint a német püspök krónikájában megőrzött lengyel szokás, hisz a magyar király törvénye ebben az esetben nem annyira a bosszúra, inkább a jóvátételre épít. Az egyházi vezeklést szigorítja bizonyos világi büntetéssel.²⁴ Figyelemre méltó, hogy István törvénye nem szól a negyven napos böjtről. Nála a pénteki böjtölés kötelezettsége valamint a quattuor tempora, vagyis az évnegyedes böjt szerepel. Ez utóbbit magyaros népetimológiával kántorböjtnek mondjuk. István az évnegyedes böjt pontos idejét sem adja meg: úgy veszi, hogy ezt mindenki ismeri. A quattuor tempora – kántorböjt – négy évszakra elosztott böjt napokat jelent. Ennek hagyományos idejét VII. Gergely pápa szabályozta 1078-ban: eszerint nagyböjt első vasárnapja után, pünkösöd után, szeptember 14-e – a Szent Kereszt felmagasztalása – után – valamint december 13-a, Szent Lucia napja után kellett böjtölni szerdán, pénteken és szombaton. VII. Gergely pápa előtt is létezett már az évnegyedes böjt szokása: A Liber pontificalis szerint már I. Callixtus (217-222) pápa idején megvolt a nyárra, őszre és télre előírt böjt. I. Leó (440-461.) pápa említi a böjtöt Sermoiban. Ez a böjti fegyelem talán pogány római ünnepekre vezethető vissza: az aratásra, a szüretre és az olajbogyó betakarításához kapcsolódó ünnepekre. Ez egészült ki később a tavaszi böjt napokkal. Felmerült azonban az évnegyedes böjt őszövetségi előzménye is.²⁵ Szent István korában Wormsi Burchard Dekrétuma és az 1023-ban tartott seligenstadti zsinat is rendelkeztek az évnegyedes böjtről. Burchardnál március első, június második, szeptember harmadik és december negyedik hetében, szerdán, pénteken és szombaton vannak a böjt napok. A seligenstadti zsinat egyebek mellett kántorböjt idejének bizonytalanságát törekedett szabályozni.²⁶

Michałowski egy magyar zsinati határozattal is összeveti a lengyel törvényt. A magyar törvény Szent László korából való. Előszava szerint 1092-ben, Szabolcs várában

22 István törvénye, 10. cap. Fordította, bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. In: *Az államalapítás korának írott forrásai.* (Továbbiakba ÁKÍF.) Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. 54; Závodszy, 1904. 145.

23 István törvénye 11. cap. ÁKÍF 54.

24 Závodszy, 1904. 24.

25 Franz, 1994. 357. Kántorböjt. In: *Magyar Katolikus Lexikon.* VI. kötet. 2001. 135-136. <http://lexikon.katolikus.hu/K/k%C3%A1ntorb%C3%B6jt.html> (Utolsó megtekintés 2019.01.19.); Ember <http://www.newadvent.org/cathen/05399b.htm> (Utolsó megtekintés 2019.01.19.); Hall – Crehan, 1983. 53; Szögi, 1998. 110.; Heinz, 1999. 364-365. A római eredet ellen hoz érvet Talley, 1986. 148-149.

26 Burchardi vormaliensis episcopi: Decretorum libri XX. In: Burchardi vormaliensis episcopi Opera omnia. *Patrologiae cursus completus*, Series Latina. vol 140. Ed. J-P. Migne, Paris 1880. Lib. XIII. cap. 2. 885. A seligenstadti zsinat szerint, ha márc. 1-e szerdára, vagy korábbi napra esett, azon a héten kellett megtartani a böjtöt. Ha elseje csütörtökre, péntekre vagy szombatra esett, a böjt a következő hétre került. Ha június 1. esett szerdára vagy korábbi napra, a következő hétre kerültek a júniusi böjt napok, különben a hónap harmadik hetében kellett böjtölni. Ha szept. 1. szerdára vagy korábbi napra esett, a hónap 3. hetére került a böjt, különben a hónap 4. hetére. Decemberben karácsony vigíliája előtti szombaton volt a böjt. Walter, 1988. 300. *Monumenta Germaniae Historica*, Leges, Constitutiones I. Ed. Lvdewicvs Weiland, Hannoverae, 1893. 636-637.

László az ország püspökeivel és előkelőivel tanácskozott. Nagyrészt vallási kérdésekben hoztak döntéseket. Ezek közt szerepel a hús elhagyásáról szóló rendelkezés: „Azok a latinok, akik a magyarok törvényes szokásával nem akarnak egyetérteni, tudniillik akik, miután a magyarok elhagyták a húst, ők azt még hétfőn és kedden is megennék: ha a mi jobb szokásunkkal nem értenek egyet, menjenek, ahová csak akarnak. A pénzt azonban, amit itt gyűjtöttek, hagyják itt, hacsak jobb belátásra nem térnének, és a húst velünk együtt el nem hagynák.”²⁷

A törvényben említett latinok valamely újlatin népcsoporthoz tartoztak. Kristó Gyula szerint kereskedők lehettek, hiszen a szöveg az általuk gyűjtött pénzről is rendelkezik. Kristó valószínűnek tartja, hogy nem voltak kevesen, hiszen törvény rendelkezett róluk. A szöveg nem árulja el, hogy az országnak mely részén éltek, Kristó szerint azonban elképzelhető, hogy az ő leszármazottaik lehettek azok a latin kereskedők, akiket a 13. században Esztergomban említenek a források.²⁸ A magyarországi latinok a nyugat-európai böjti rendet követték: hamvazószerdával kezdték a hús elhagyását. 1091-ben, egy évvel a szabolcsi zsinat előtt II. Orbán pápa (1088-1099) azt írta elő a beneventói zsinaton, hogy hamvazószerdán kell kezdeni a hústól való tartózkodást.²⁹ László királyságában azonban már hétfőn meg kellett kezdeni a böjtölést: vagyis a húsvét előtti 7. vasárnap, Quinquagesima vasárnapja után. Michałowski arra mutat rá, hogy László törvénye is szigorít a szokásos kánonon, akárcsak Boleszláv, valamint kifejeződik nála, hogy a hazai törvény a jobb.³⁰ Felmerülhet a kérdés: vajon a szombatok böjtnapnak számítottak-e László királyságában? Későbbi forrás alapján elképzelhető, hogy a régi magyaroknál a szerda és a péntek volt böjtnap, a szombat azonban nem.³¹ László törvénye azonban minderről nem szól.

Moravcsik Gyula bizantinológus László király törvényének bizánci vonatkozására figyelmeztet. Véleménye szerint a magyarországi böjti gyakorlat nemcsak a nyugati rendtartástól, hanem a korabeli bizánci fegyelemtől is eltért, és egy régebbi bizánci gyakorlattal egyezett. Moravcsik feltételezi, hogy a magyarok még a honfoglalás előtt ismerték meg ezt a szokást.³² Komáromi László a középkori magyar egyházjogra gyakorolt bizánci hatásokról írt tartalmas könyvében ugyancsak feltételezi, hogy a magyarság a „honfoglalást megelőző korszakból” hozhatta magával ezt a böjti fegyelmet. A szabolcsi zsinat „törvényes szokás”-nak nevezi, mely „jobb” a latinokénál, tehát akkorra már „meggyökeresedett gyakorlat”-nak számíthatott.³³ Ez a lehetőség nem zárható ki, bár számomra kétségesnek tűnik, hogy a korai időszakban megis-

27 Szent László király első törvénykönyve (A szabolcsi zsinat határozatai). 31. cap. Ford., bev. jegy.: Nótári Tamás. In: *Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemlről*. (Továbbiakban ÍF) 2006. 156.

28 Kristó, 2003. 167-168. 170.

29 Knauz, 1868. 185; Kristó, 1990. 428.

30 Michałowski, 2004. 39-40. 47.

31 Knauz, 1968. 178.

32 Moravcsik, 1953. 63-64.

33 Komáromi, 2013. 124.

mert gyakorlat, amit bizonyára csak a népesség egy része tett magáévá, évszázadokkal később törvényerővé emelkedték a nyugati és korabeli bizánci gyakorlattal szemben.

Knauz Nándor és Michałowski egyaránt leszögezik, hogy a klerikusok Quadragesima vasárnapján, tehát a hamvazószerda előtti vasárnap ehettek utoljára húst. Knauz elgondolása szerint a magyarok hittérítőiktől átvették ezt a böjti fegyelmet. I. Miklós pápa (858–867) egyébként a laikusokra is ki akarta terjeszteni a Quadragesimától kötelező hústilalmat, de kezdeményezését nem fogadták el.³⁴ Knauz Nándorral arra is rámutathatunk, hogy a dél-franciaországi Beziers-ben 1368-ban rendezett zsinaton a klerikusok és világiak számára egyaránt előírták a hamvazószerda előtti hétfőtől kezdődő hústilalmat.³⁵ A nyugati párhuzamok megléte³⁶ nem teszi feltétlenül szükségessé a Bizáncból való átvételt.

Kristó Gyula a latinok és magyarok böjti fegyelme közti különbség kapcsán megjegyzi, hogy társadalmi méretű idegenellenességről aligha szólhatunk. Véleménye szerint „sokadrangú kérdésben feszülő ellentmondásról” volt szó.³⁷ Mai szemlélő számára valóban apró eltérésnek tűnhet, hogy hétfőtől kezdődjön a böjt, vagy szerdától. A külsőségek azonban lényeges elválasztó szerepet tudnak betölteni embercsoportok között. A száműzetés lehetősége ugyancsak arra mutat, hogy a törvény kibocsátója számára nem volt lényegtelen a kérdés.

A böjti fegyelem érezhető különbséget tudott tenni népcsoportok között, szerepe volt az önazonosság és idegenfelfogás kialakításában. Magyarország népe később azt a fegyelmet tette magáévá, melyet a beneventói zsinat is előírt: a nagyböjt hamvazószerdával vette kezdetét. Magyarországon a 12. század végén keletkezett Pray-kódex őrizte meg a legrégebb hamvazószerdai liturgiát.³⁸ A húshagyás áthelyezését egy kedves moldvai legenda magyarázza. Eustratie logofát, Simion dascäl, Misail calugär munkájában maradt ránk. Eszerint László király hadat viselt a tatárok (!) ellen. Miután legyőzte őket, hadjáratából húshagyás napján érkezett haza. Engedélyt kért püspökeitől, „hogy még három napot mulathasson a királynővel és az urakkal. Megáldották, hogy egész udvarával kedden hagyjon húst. Az ő hitükön máig tartják ezt a szokást, hogy nagyböjt hetében hagynak húst.”³⁹ Figyelemre méltó fordulat, hogy a szent király a tatárok ellen hadakozik. Emögött nyilván egy Nagy Lajos kori hadjárat

34 Michałowski, 2004. 40–41.

35 Knauz, 1968. 184. 186.; Szalágyi, 1800. 200.; Statuta synodalia ecclesiae Biterrensis, 13. cap. In: Martène, Edmond – Durand, Ursin: *Thesaurus novus anecdotorum: Varia concilia, episcoporum statuta synodalia*. 1717. 629.

36 A 2. századi Telesphorus pápa a Liber pontificalis szerint bevezette a 7 hetes böjtöt. Ez Hall – Crehan szerint 6. századi kitalálás. Hall – Crehan, 1983. 52. Az állítás ebben az esetben is igazolja azonban ennek az említett böjti szokás nyugati meglétét. Pseudo-Leó féle prédikációról is Hall – Crehan, 1983. 52. A 6. századi orleans-i zsinatokról Knauz, 1968. 84; Szalágyi, 1800. 193–194; Talley, 1986. 220.

37 Kristó, 1990. 428.

38 Bálint, 1989. 186.

39 Lükő, 1936. 48–56. 50–51. Köszönet Révész Évának és Szabó Pálnak a cikkhez nyújtott segítségéért.; Lásd még Magyar, 1996. 360–364. Mint arra Magyar Zoltán rámutat, a motívum Eustratie krónikájából,

emléke húzódik. Nagy Lajosról ugyanis fennmaradt egy névtelen szerző tollából írt geszta. Előadása szerint a székelyek és magyarok Szent Lászlót hívták segítségül, és így győzték le a Moldvába betörő tatárokat. Egy tatár fogoly úgy beszélte el az esetet, hogy egy csatabárdos, koronás lovas harcolt ellenük. A csatát 1345-ben vívták, és Szent László „utolsó csatájaként” ismeretes.⁴⁰

Kálmán király törvénye a muzulmánokkal szemben is alkalmazott húsevést érintő törvényt. Ez a muszlimok beolvasztását célozta: arra akarták rászorítani őket, hogy ha vendéget hívnak, egyék meg a disznóhúst.⁴¹ Az étkezési szokásoknak, hústól való tartózkodásnak tehát feltűnő megkülönböztető szerepük volt abban a korban. A latinokat érintő böjti fegyelem viszont azért különleges, mert a nyugati kereszténységhez tartozó embercsoportokat különböztet meg vele. Ehhez hasonlónak tekinthetjük a lengyelországi böjti törvényt is.

ZOERARD ÉS A SZÍR HAGYOMÁNY

A 11. századi lengyel és magyar böjti gyakorlat felidézése után említsünk meg egy 11. századi remetét, akinek az életében szintén fontos szerepet játszott az önmegtartóztatás, és aki ugyancsak helyet kaphat a közös lengyel-magyar történelemben. Szent Zoerádról (Zoerardus) van szó, aki talán lengyel földről érkezett Szent István birodalmába.⁴² Nyitra vidékén a Zobor-hegyi Szent Ipoly monostor közösségéhez csatlakozott, és szerzetesként az András nevet választotta. Később remeteként folytatta életét. András-Zoerádról és társáról, Benedekről Mór pécsi püspök írt legendát. Zoerard (Szórárd) életében olyan történettel találkozhatunk, amely távoli területek böjti fegyelme közti kapcsolatra utalhat. „Három napon át minden ehető dologtól megtartóztatta magát annak kegyelme iránti szeretetből, aki emberré lett az emberekért, és 40 napig böjtölt. Amikor pedig a nagyböjt ideje elérkezett, ő a Zosimas apát által követett életszabály példájára – amikor is ki-ki 45 datolyával tölthette el a nagyböjtöt – Fülöp atyától, akitől annak idején a szerzetesi öltözéket elfogadta, 40 diót kapott, és ennyi eleség elfogyasztásával beérve örömmel várta a szent feltámadás

valamint gyimesi csángó hagyományból ismeretes (Tázló melletti Pusztinán, Bogdánfalván, gyimesi csángóknál). Magyar Zoltán szerint valószínű, hogy a monda a moldvai magyarok körében keletkezett.

40 Lükő, 1936. 51-52. *Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról*. Ford. Kristó Gyula. Budapest, 2000. 8-9. cap. 50-51. o.

41 Kristó, 1990. 428–429: „Ha valakinek az izmaeliták közül vendégei volnának, vagy valakit vendégségbe hívna, mind maga, mind a vendégei csak disznóhússal táplálkozzanak.” Kálmán király I. törvénykönyve, 49. fejelet. Ford.: Körmendi Tamás. Bev., jegyz.: Zsoldos Attila. In: ÍF 185.; Závodszy, 1904. 190. http://jmvk.compunet.hu/szoveg/kiadvany_new/szentistvan.htm (Utolsó megtekintés 2019.01.09.)

42 A legendában szereplő „*ex terra Poloniensium*” Boba Imre értelmezése szerint az Isztriai félszigeten levő Polára vonatkozik. Más vélemények (újabbán Pietrzak, 1998. 81-158. Német összefoglalással: „Swirardus qui et Zoerardus” – Von der Adria oder von Dunajec her?) azonban Zoerard lengyel földről érkezett. Értelmezése szerint a Bonfininél olvasható Dalmácia elírás Sarmatia helyett, mely szokásos megnevezése volt Lengyelországnak.

napját.⁴³ Valószínű, hogy Zoerárd legendájának eredeti szövegben 40 datolya szerepelt, a 45 csak elírás lehet. A legendában említett Zosimas apát a 6. században élt, Palesztina területén, és a maronita keresztények vezetője volt. Zoerárd a közel-keleti böjti szokást alkalmazta a Nyitra környéki feltételekhez, és a böjt idején datolya helyett naponta egy-egy diót evett. A palesztinai és a Nyitra-vidéki remetét tehát hasonló böjti fegyelem kapcsolja össze. Richard Pražak cseh történész szerint a Zobor-hegyi remeték maronita hatás alatt álltak.⁴⁴

Hogy a böjt embereket tud közösséggé formálni, lélekben egyesíteni, arra bibliai példák is hozhatók. Eszter könyvében olvashatjuk, hogy a királyné a válságos időben arra kéri a szúzai zsidókat, hogy böjtöljenek érte. Ő a palotában szolgálólányaival böjtöl.⁴⁵ A közös áhítat tehát összekapcsolja a királynét és a népet, bár különböző helyeken tartózkodnak. Az első keresztény időkben is jelen volt a közösségi böjt: az antióchiai keresztények böjtöltek, mielőtt Saul és Barnabást térítő útjukra bocsátották. A böjt – a „test és lélek imája” – tehát nem egyéni cselekvés volt, hanem közösségi áhítat.⁴⁶

GALEOTTO HÍRADÁSA A MAGYAROK BÖJTJÉRŐL

Fentebb említettem, hogy a legenda szerint Adalbert vezeklésként szabja a lengyelekre a szigorúbb böjti fegyelmet. Magyar szövegek közt is találunk hasonló fordulatot. Galeotto Marzio szerint a magyarokra „böjt van szabva Venus napján”, vagyis pénteken, „mert valamikor régen eltértek a keresztény vallástól. Ezen a napon oly szigorú böjtöt tartanak, mint nagyböjtben, mert nem csak húst, hanem sajtot, tejet és tojást sem esznek.”⁴⁷ Itt is jelen van tehát a fordulat, hogy egy népre vezeklésképpen böjtöt szabnak ki, hasonlóan a lengyel böjti fegyelemről szóló Szent Adalbert-legendához. Knauz Nándor Galeotto sorait I. András király törvényére vezeti vissza. Mit tudunk erről a rendelkezésről?

András király törvénye nem maradt ránk eredetiben, hanem a Szent László jelenlé-

43 Mór: Szórárd hitvalló és Benedek vértanú életirata. Fordította, bevezetést és jegyzeteket írta Almási Tibor. In: ÁKÍF, 1999. 231.

44 Pražak, 1980. 393-407. 401-403. 406. A gimeskosztolányi templomban látható, ahogy a három napkeleti bölcs a csillagot figyeli. Pražak szerint ez is maronita hatást mutat, hisz ők Krisztus születése és a vízkereszt mellett a csillag megjelenésének napját is ünnepelték, „mint harmadik karácsonyi ünnepet.”; ÁKÍF, 1999. 231. 789. j.

45 Eszter könyve, 4:15-17. In: *Biblia*, 1976.

46 Apostolok cselekedetei, 13. 1-3. In: *Biblia*; Anselm Grün OSB: Fasten. Beten mit Leib und Seele. 1984. 12.

47 Galeotto Marzio könyve: Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. Fordította és bevezető jegyzetekkel ellátta Császár Mihály. <http://mek.oszk.hu/06200/06210/06210.htm> (Utolsó megtekintés 2019.01.19.) 6. fej. „*Indictum est jejunium Hungaris, in die Veneris; ... Fuit autem hoc onus Hungaris inpositum, quoniam a Chrisitana aliquando religione deviarunt. Servatur autem eo die jeunium, ut in quadragesima: nam non modo carne, sed caseo, lacte, ovisque abstinent.*” Galeoti Martii Narnienis: De Egregie, Sapienter, Jocose dictis ac factis S. Regis Mathie, ad inclytum Ducem Joannem ejus Filium. Caput VI. In: Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Pars secunda. 233.

tében, 1092-ben tartott szabolcsi zsinat hivatkozott rá. A szabolcsi földvárban tartott zsinat három napos vigiliát írt elő Szent Márton ünnepe elé, majd a következőt írja László királyról: „... amit atyai nagybátyja, András király minden püspökökkel, akik ott voltak, fogadott és elrendelt, e legkeresztényibb király nem akarta lerontatni, hanem erősebben megszilárdította, tudniillik három nap előestét, Szent Péter ünnepe alkalmával.”⁴⁸ Szent Márton ünnepén kívül tehát Szent Péter ünnepe elé is három napos vigiliát, virrasztást rendeltek. A László-kori zsinat a Szent Péter ünnepe előtti előkészületet I. András idejére vezette vissza. András, Vazul fia 1046-ban úgy kerülhetett trónra, hogy legyőzte elődjét, Orseolo Pétert. Péter ellen eretnekek, sőt, pogányságba visszaesők is küzdöttek. András, miután 1047-ben megkoronázták, betiltotta a pogány szokások gyakorlását.⁴⁹ Elképzelhető, hogy a pogánymozgalom vezekléseképpen, és a pápa iránti hűség igazolásaképp vezette be András a három napos vigiliát Szent Péter ünnepe előtt. Hogy ez a fegyelem Szent László idejében is hatályban volt még, az Szent Péter tiszteletének 11. századi hangsúlyos magyarországi jelenlétére utal.⁵⁰ Galeotto híradásában is azt olvastuk, hogy a keresztény hit elhagyása miatt szabták ki a magyarokra a szigorú böjti fegyelmet. Lehetséges, hogy ez a 11. századi fegyelem még a 15. század 2. felében is élt. Galeotto mindenesetre nem a Szent Péter napja előtti böjtről írt, hanem pénteki szigorú böjtről. Knauz Nándor szerint ez azzal magyarázható, hogy Galeotto félreértette azt, amiről értesült.⁵¹

Az itáliai szerző sorai egyébként nemcsak azért érdekesek, mert vezeklésképpen kiszabott sajátos magyar böjti fegyelemről ad hírt. Kérdés az is: miért tartja különlegesnek a magyarok pénteki böjtjét, mikor az a keresztény világban általános szokás kellett, hogy legyen? Máshol, pl. Galeotto itáliai hazájában szabad volt tejet, sajtot és tojást enni pénteken? Erre a kérdésre talán az egyes európai régiókban hatályos, egymástól eltérő böjti szokások összehasonlító elemzése adhat magyarázatot. Galeottóról fontos még megjegyezni, hogy Mátyás király elmés mondásairól szóló könyvéhez Antonio Beccadelli (1394–1471) egyik műve szolgált mintául, melyet V. Alfonz nápolyi király (1416–1458) életéről írt. Ebben az életrajzban is szó esik a böjtről: a IV. könyv elején olvassuk, hogy Alfonz nagycsütörtökönként 60 koldus lábát mosta meg. Evésnél kiszolgálta őket. A „hagyományos” böjti fegyelemtől való eltérésről, szigorításról azonban nincs szó a hivatkozott részben Alfonzzal kapcsolatban.⁵²

48 Szent László király első törvénykönyve, i. m. 37. törvénycikk, 158. o.; Michałowski, 2004. 39.

49 *Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV.* Ed. Domanovszky Sándor. In: *Scriptores rerum Hungaricarum I.* Ed. Emericus Szentpétery, Budapest, Nap Kiadó, 1999. (Első kiadás 1937.) cap. 82. 84. 86. p. 337, 338, 342, 343–344. *Képes Krónika.* 2004. 54, 55, 57, 58.; Eretnekek részvételéről lásd pl. Szegfű, 1968. 5. sz. 501–516. 515.

50 Erre Koszta László hívta föl figyelmünk egyik óráján.

51 Knauz, 1968. 181–182.

52 „*Igitur Alphonsi religionis admonitus illud adijciam, quod singulis annis per quadragesimam pie & religiose facere consuevit. Die quidem Dominicae coenae ad vesperum linteo praecinctus, LX. pauperibus mendicis fordidatis, humillimè et submissè suis manibus pedes lauat, lotos atque exteros pronus deosculatur.*” De Dictis & Factis Alphonsi regis Aragonvm et Neapolis, Libri quatvor Antonii Panormitæ. Rostochii. Liber

A testi önmegtartóztatás különböző vallások rendszerében egyaránt jelen van. Ennek ellenére az eltérő böjti gyakorlat alkalmat adott egyes közösségek egymástól való megkülönböztetésére. A Szent László idején hozott zsinati határozat jól példázza, hogy politikai közösség összetartásában és másoktól való megkülönböztetésében hogyan játszott szerepet a böjt. László törvényéhez lehet hasonló a lengyelországi böjti fegyelem is. A 15. században hazánkba látogató Galeotto is számára szokatlan, szigorú böjti fegyellemmel találkozott Magyarországon, mely talán 11. századi eredetű lehet, és vezekléssel függhet össze. A böjtnek alapjában véve nem politikai, hanem lelki célja van. A közösen végzett böjt, a hasonló gyakorlat lelki közösséget hozhatott létre egymástól távol élő, de hasonló fegyelmet követő személyek között. A bibliai példákon túl ide sorolható a Szent István korában élt nyitrai remetének, Andrásnak/ Zoerardnak önmegtartóztatása, aki a 6. századi palesztinai Zosimas apát közösségének böjti fegyelmét követte.

Dr. Halmágyi Miklós
Magyar Nemzeti Levéltár,
Békés Megyei Levéltár Békési Fióklevéltárának levéltárosa

I. Caput I, p. 93. A II. könyv 9. fejezetében, 48-49. o-n, a szigorú böjt látszatát keltő képmutatóról olvashatunk; Bruckner feltételezi, hogy Galeotto Beccadeli művéből kölcsönözte a bøjtről szóló részt. Bruckner könyve 79. oldalán előbb Beccadeli „IV. 93. l.”-ra, majd „(IX.f)”-re hivatkozik. Beccadeli IV. könyvének 93. oldalán levő elbeszélés Alfonzról valamint Galeotto írása a magyarok böjtiéről mindazonáltal más természetű. Bruckner, 1901. 79. Lásd még Bruckner, 1901. 19. 35. Bruckner feltételezi, hogy Galeotto Andreas Pannonius művéből meríthette a böjtre vonatkozó adatot. Bruckner, 1901. 79.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bak, J. M.: Signs of conversion in Central European Laws. In: *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. Ed. Armstorng, G., I. N. Wood. Turnhout 2000. International Medieval Research 7. 115-124.
- Bálint Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösöd*. Budapest 1989.
- Biblia. Ó- és Újszövetségi Szentírás. Budapest, Szent István Társulat, 1976.
- Bruckner Győző: *Galeotto Marzio De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae regis című műve mint művelődéstörténeti kútforrás*. Budapest, 1901.
- Burchardi vormaliensis episcopi: Decretorum libri XX. In: *Burchardi vormaliensis episcopi Opera omnia. Patrologiae cursus completus, Series Latina*. vol 140. Ed. J-P. Migne, Paris 1880. Lib. XIII. cap. 2. 885.
- Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV. Ed.: Domanovszky Sándor. In: *Scriptores rerum Hungaricarum I*. Ed.: Emericus Szentpétery, Budapest, Nap Kiadó 1999.
- De Dictis & Factis Alphonsi regis Aragonvm et Neapolis, Libri quatuor Antonii Panormitæ. Rostochii. Liber I. Caput I*, p. 93.
- Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. Herausgegeben von Robert Holtzmann*. Berlin 1935. München 1996.
- Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században*. Budapest, 2005.
- Franz, A.: Quatember. In: *Lexikon des Mittelalters*, VII/2. München, 1994. 357.
- Galeoti Martii Narnienis: De Egregie, Sapienter, Jocose dictis ac factis S. Regis Mathie, ad inclitum Ducem Joannem ejus Filium. Caput VI. In: Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Pars secunda.
- Galeotto Marzio könyve: Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. Fordította és bevezető jegyzetekkel ellátta Császár Mihály.
- Halmágyi Miklós: A böjti fegyelem és a közösségtudat. *Szeged: A város folyóirata*. 2011. dec. 23. évf. 12. sz. 16–19.
- Halmágyi Miklós: *Mi és ők: Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2014.
- Hall, Stuart George – Crehan, Joseph H.: Fasten, Fasstage III. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Band XI. Berlin – New York, 1983. 50-51.
- Hamvazószerdá. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. IV. kötet. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. IV. kötet, Budapest, 1998. 570.
- Heinz, Andreas: Quatember, Quatembertage I. In: *Lexikon für Theologia und Kirche*, Band 8. 1999. 364-365.
- István törvénye, 10. cap. Fordította, bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. In: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999.

- Johannis Cassiani abbatis Massiliensis Collationum XXIV. In: *Johannis Cassiani opera omnia, Patrologiae cursus completus*. vol. 49. Accurante J-P. Migne, Paris 1846. 21. coll. 14. cap. 1200-1201.
- Kálmán király I. törvénykönyve, 49. fej. Ford.: Körmendi Tamás. Bev., jegyz.: Zsoldos Attila. In: *Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.
- Kántorböjt. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. VI. kötet. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Budapest, 2001. 135-136.
- Képes Krónika*. Ford.: Bollók János. Jegyz.: Szovák Kornél – Veszprémy László. Budapest, 2004.
- Knauz Nándor: A magyar egyház régi szokásai. In: *Magyar Sion*, 6 (1868)
- Komáromi László: *A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban*. Budapest, 2013.
- Kristó Gyula: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94 (1990) 425-443.
- Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.
- Kurnatowski, Stanisław: Studia osadnicze nad struktura zasiedlania i gospodarka. In: *Ziemle polske w X wieku*, 2000. 329-350.
- Lübke, Christian: Qui vel unde huc venerint – Bemerkungen zur Herkunft der Namen Polen und Lutizenen. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. Pohl, Walter, Wien, 2004. 279–288.
- Lükő Gábor: Moldva alapításának mondáihoz. In: *Ethnographia*, 47 (1936) 48–56.
- Magyar Zoltán: „Keresztény lovagok oszlopa” Szent László a magyar kultúrtörténetben. Budapest, 1996.
- Michałowski, Roman: Post dziewięcioletniowy w Polsce Chrobrego. Studium z dziejów polityki religijnej pierwszych Piastów. In: *Kwartalnik Historyczny*, 109. 2002. 5-40.
- Michałowski, Roman: The Nine-Week Lent in Boleslaus the Brave's Poland. A Study of the First Piasts' Religious Policy. In: *Acta Poloniae Historica*, t. 89. 2004. 5-50.
- Michałowski, Roman: Polen und Europa um das Jahr 1000. Mit einem Anhang: Zur Glaubwürdigkeit des Berichts von Gallus Anonymus über das Treffen in Gnesen. In: *Der Hoftag in Quedlinburg 973. Von den historischen Wurzeln zum Neuen Europa*. Herausgegeben von Andreas Ranft. 2006. Berlin, Akademie Verlag, 51-72.
- Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953.
- Monumenta Germaniae Historica*, Leges, Constitutiones I. Ed. Lvdewicvs Weiland, Hannoverae 1893.
- Mór: Szórárd hitvalló és Benedek vértanú életirata. Fordította, bevezetést és jegyzeteket írta Almási Tibor. In: *Az államalapítás korának írott forrásai*. (Továbbiakba ÁKÍF.) Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999.
- Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról*. Ford.: Kristó Gyula. Budapest, 2000.

- Pietrzak, Stanisław: „Świrad zwany też Adriatyku czy Dunajca I. In: *Slavia Antiqua* 39 (1998) 81-158.
- Pražak, Richard: A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84 (1980) 393-407.
- Radó Polikárp: *Az egyházi év*. 1998.
- Szent Adalbert élete*. Szent Adalbert porosz legendája magyarul és latinul, Jerzy Wyrozumski bevezető tanulmányával. Budapest, 2003.
- Statuta synodalia ecclesiae Biterrensis, 13. cap. In: Martène, Edmond – Durand, Ursin: *Thesaurus novus anecdotorum: Varia concilia, episcoporum statuta synodalia*. 1717.
- Szalágyi István: *De statu Ecclesiae Pannonicae*. Vol. VII. Quinque-Ecclesiis, 1800.
- Szegfű László: Eretnekség és tirannizmus. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 72 (1968) 5. sz. 501–516.
- Szent László király első törvénykönyve (A szabolcsi zsinat határozatai). 31. cap. Ford. bev., jegy.: Nótári Tamás. In: *Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.
- Szögi László: Kronológia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest, 1998.
- Talley, Th. J.: *The Origins of the Liturgical Year*. New York, 1986. (1991)
- Thietmari Merseburgensis episcopi, Chronicon = Thietmar von Merseburg, Chronik. Neu übertragen und erleuchtet von Werner Trillmich*. Darmstadt, 1974.VIII. 2.
- Walter, Heinz: *Die Synoden im Reichsgebiet*. Paderborn, München, Wien, Zürich 1988.
- Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok*. Budapest, 1904.